

Europeiskt mikrokosmos

Av Nils Andrén

Staden Wroclaw har bytt både namn och härskare gång på gång under tusen år. Wroclaws historia är Centraleuropas i mikroformat.

DEN BRITTISKE politologen Barry Buzan skriver i sin bok *People, States and Fear* att särskilt Tyskland och Polen var utsatta för ett strukturellt hot. De var varken skyddade av berg eller av hav. Buzans påpekande faller mig i minnet inför en historisk monografi över en europeisk stad utan skydd av berg eller hav. Dess skiftande namn speglar olika erövrare och kulturer, som givit den sin prägel. Staden ligger i ett område som under årtusenden drabbats av

”När tyskarna försvann och polackerna tog Wroclaw i besittning, blev katolicismen på nytt dominerande.”

folkvandringar och krigiska erövringar. De brittiska historikerna Norman Davies och Roger Moorhouse beskriver i sin bok *Microcosm* (med underrubriken *A Portrait of a Central European City*) dess geografiska position. Den ligger i skärningspunkten mellan en nord-sydaxel från Uppsala till Taranto och en öst-västaxel från Kiev till Bryssel. Sedan 1945 heter den Wroclaw. Närmast dess förinnan bar den under tysk suveränitet namnet Breslau.

Boken öppnar med frågan när begreppet Centraleuropa först började användas. Davies föreslår år 1903. Hans argument är att en bok

då publicerades i London med titeln *Central Europe*. Den ingick i en serie om Europas regioner, redigerad av Oxfordprofessorn H. J. Mackinder, av Davies nominerad till ”geopolitikens fader”. Centraleuropas östgräns drogs vid Rysslands västgräns. Både dateringen 1903 och Mackinders roll verkar dock vara uttryck för en icke ovanlig brittisk insulär blindhet. Göteborgsdocenten Mats Andrén anger i sina studier kring gränser, nationalism och individualism i Centraleuropa (Att frambringa det uthärdliga, 2001) att en *Atlas von Zentraleuropa* började utges i Freiburg redan 1848. I det kontinentala Europa hade geopolitik funnits före Mackinder, för att till slut perverteras av den tyska nazismen. Själva ordet lanserades, åtminstone enligt svenska källor, 1899 av Göteborgsprofessorn Rudolf Kjellén.

GENOMTÅGSOMRÅDET

Davies anger några karakteristika för Centraleuropas utveckling. Som ett genomtågsområde har det alltid fått motta invandrare av många etniska varianter. Två vågor av invandrare framhålls särskilt. Under medeltiden började tyskarnas *Drang nach Osten*. Den pågick fram till 1800-talet då strömmen vände och trycket kom från öster. Detta kulminerade vid andra världskrigets slut. Centraleuropa blev en tillflykt för den europeiska judenheten (med för regionen karakteristiska utbrott av antisemitism). Centraleuropas

öppna geografi och etniska kalejdoskop resulterade i en politisk arena, där nationalstaterna oundvikligen blev små och svaga medan de dynastiska imperierna blev stora och starka.

RYKANDE RUINER

På nära 600 innehållsmättade sidor inryms även historien om den centraleuropeiska miljön, i vilken Wroclaw spelade sina roller som ett regionalt nav. *Microcosm* har därmed många spännande dimensioner. Den dynastiska utvecklingen och den politiska miljön bildar en geografisk och kronologisk ram. Det finns också utrymme för breda och detaljrika skildringar av Wroclaws kulturella betydelse och av ekonomiska och etniska villkor under olika dominanter, Polen, Böhmen, Österrike och, inte minst, Tyskland. Man kan selektivt läsa boken också som en bred kultur- eller litteraturhistoria, eller som en kyrkohistoria. Kyrkornas yttre och inre strider målas med samma livfullhet som konflikterna mellan rivaliserande furstar.

Boken *Microcosm* har därtill sin egen historia, som även är dess budskap. Huvudförfattaren, Norman Davies, träffade stadspresidenten Bogdan Zdrojewski i Wroclaw i mitten på 1990-talet. Davies berättade om sin strävan att övervinna den artificiella uppdelningen av europeisk historia i ”öst och väst”. Presidenten talade om sitt eget problem att få tyska besökare att förstå den polska synen på det förflutna. Någon borde skriva en bok om stadens historia. Men varken en polack eller en tysk kunde göra det, ansåg stadspresidenten. Slutet blev att Davies åtog sig att skriva monografien om Wroclaw (Breslau). Boken har många svar på frågor om vem som gjorde vad och varför i det förflutna. Dessa kan även tjäna som varning främst till polska och tyska nationalisterna som vill missbruka historien för sina egna syften.

Boken om Wroclaws öden genom de senaste 1000 åren inleds med prologen Götterdämmerung (Ragnarök). Den skildrar den sovjetiska slutoffensiv som förvandlade det tyska Breslau från en blomstrande trädgårdsstad till en rykande ruinhög. Staden hade under det andra världskrigets sista, skälvande månader utsetts till ett gränsfäste i den desperata nazistiska slutstriden. Striden om Breslau var utdragen och blodig. De sovjetiska förlusterna uppgick till 65 000, därav 8 000 stupade. På den tyska sidan stupade 6 000 och sårades 23 000 man. Därtill kom mångdubbelt större civila förluster. Festung Breslau kapitulerade först fyra dagar efter Berlin.

Efter Ragnarök går författarna

tillbaka till allt som hänt i och omkring Wroclaw-Breslau under årtusendena dessförinnan. Inemot fyra femtedelar av boken handlar om tiden före andra världskriget. I det första kapitlet nämns arkeologiska spår, som är 10 000 år gamla. Litterärt omnämns åtminstone floden Odra, som i sitt nedre lopp heter Oder, omkring år 200 av Ptolemaios. Men någon namngiven stad finns inte under det första årtusendet. Författarna kallar den rätt och slätt Island City, Ö-staden. Benämningen syftar på den "gamla stadens" läge på en ö i Odra.

PIASTER OCH PREMYSLIDER

Trots bristen på skriftliga vittnesbörd spårar författarna en dramatisk

utveckling från stenåldern fram till den historiskt dokumenterade utvecklingen. Olika stammar eller folk drar förbi, bland dem kelter, med alltjämt tydliga märken i kulturen, skyter, goter vandaler och många andra. Ö-staden låg i skärningspunkten mellan viktiga handelsvägar. Bärnstensvägen från Östersjön korsade Odra vid bergspasset mähriska porten. Också Saltvägen från de skytiska stäpperna (Ukraina och Sydryssland), korsade floden på sin väg till Germanien och Gallien. Från söder kom romerska inflytanden.

På fyrahundralet kulminerade hunnerstormen i Europa. Före dess slut på de katalanska fälten år 451 blev Ö-staden och dess omgivning

delvis avfolkade. Hunnerna lämnade också outplånliga genetiska spår efter sig, tillsammans med både goter och skandinaver. Även slaverna började sippra in i området vid denna tid. Efter de så kallade vita kroaterna följde andra slaviska invandringar. Ett av dessa folk, silesierna, blev under en tid Ö-staden härskare. Därav regionens historiska namn, Silesien (Schlesien).

Stadsnamnet Wrotizla möter läsaren i andra kapitlet. Det omnämns för första gången i en krönika från 1013 om inrättandet av ett polskt ärkestift. Vad man saknar är dock något om ursprunget till stadsnamnets många former. (Svensk uppslagsbok härleder Breslau till den böhmiske hertigen Wratislaw, som i början av 900-talet anlade en borg vid Odras strand.)

”De tre stora och starka var under 1000-talet, och därefter mer än 300 år, de polska piasterna, de tjeckiska premysliderna och den tysk-romerska kejsaren.”

De tre stora och starka var under 1000-talet, och därefter mer än 300 år, de polska piasterna, de tjeckiska premysliderna och den tysk-romerska kejsaren. Polens fortsatta historia under medeltiden präglas både av rivaliteten med Tyskland och av inre, centrifugala krafter. Den notoriska polska oredan gjorde det möjligt för kejsaren att redan under 1100-talet intervensera och välja ut en piast för att styra i Silesien. Piasternas inflytande sträckte sig tidvis över hela Polen. En av dem, Henryk II, stupade i ett försök att hejda mongolerna 1241. Wrotizla förstördes. Slaget, vid

Legnica, var även krigshistoriskt intressant. Det tatariska bågskyttet var överlägset de polska armborsten. En källa antyder dunkelt en tidig användning av krut.

Piasterna skulle styra som hertigar av Wrotizla till 1335. Perioden präglades av spänningar mellan furstarna och mellan furstar och kyrkan och det framväxande borgerliga självstyret. Judarnas antal och inflytande stärktes också, med många barbariska avbrott. Ett sådant inträffade under digerdöden 1349. Den omnämns i *Microcosm* endast som en tändande gnista till nya pogromer. Judarna beskyldes för pesten.

FÖRTYSKNING

En helt dominerande faktor var den fortskridande förtyskningen i Silesien. Den påskyndades under återuppbyggnaden efter mongolkriget. 1335 överförde en överenskommelse mellan Polen och Böhmen suveräniteten till det då tyskpräglade Böhmen. En polsk historiker suckade under 1400-talet att Wrotizla brukat vara en del av Polen. Det skulle återvända dit, när Gud förbarmade sig över det polska folket. Davies noterar att Jan Dlugosz fick rätt till slut, och beundrar hans framsynthet.

Det tredje kapitlet handlar om de år då det tidigare Wrotizla blev staden Vretslav under kungariket Böhmen mellan åren 1335 och 1526. Det var Böhmens politiska och kulturella storhetstid. Det omfattade utom Böhmen och Mähren även Brandenburg, delar av Sachsen och Schlesien. Praguniversitetet som grundades 1348, fick som det första universitetet öster om Rhen uppdraget att ”uppfostra fyra nationer” böhmer, silesier, bajrare och sachsare. Böhmens härskande dynastier kom utifrån. Ätten Luxemburg (från det kejsarliga grevskapet med samma namn) härskade fram till 1437. Det var en tid av kulturellt uppsving.

Luxemburgarna efterträddes av den lithauiska ätten Jagellonica, som härskade med kortare hussitiska och ungerska avbrott. I början av 1500-talet nådde deras välde sin största utbredning, År 1526 satte Habsburgarna punkt genom att ta både Böhmen (inklusive Silesien) och Ungern från jagellonerna. Deras tid behandlas i det fjärde kapitlet. Vretslav blev Presslaw (ibland skrivet Bresslaw) och en del i ett världsomfattande imperium ”där solen aldrig gick ner”, noterar författarna. Kanske var detta ändå ett något överdrivet påstående. Redan 1522 hade Karl V delat sitt rike och överlämnat dess centraleuropeiska delar till sin bror Ferdinand. Själv behöll han som spansk konung makten över solnedgångarna. Så småningom blev det dags för ett nytt namnbyte.

I början av 1500-talet hade Vretslav blivit övervägande lutheranskt. Det skulle så förbli under den habsburgska tiden. Under religionskrigens sekel blev priset för behållen protestantism lojalitet mot huset Habsburg. Sverige spelade under denna tid flera roller i Presslaws historia. Dess arméer hotade vid ett par tillfällen staden, sist under Lennart Torstensons tåg mot Wien. De respekterade till slut Presslaws neutralitet. Trettioåriga kriget kostade staden 40 procent av dess befolkning. Men krigsriskerna var inte slut för Presslaw med omnejd. Efter svenskarna blev ungrare och turkar hoten. Presslaw stärkte sina befästningar och undgick angrepp. Efter westfaliska freden trängde den katolska motreformationen in även över Silesien. Den hejdades dock bland annat av fruktan för Sverige. Det var när Karl XII stod på sin höjdpunkt i Altranstädt.

Trycket på protestanterna upphörde först när Fredrik II i Preussen 1741 erövrade Silesien. Dess preussiska fas skildras i kapitel 5. Polens splittring och Sveriges försvagade

ställning vid Östersjön anges som ett par bidragande skäl till Fredrik den stores framgångar. Krigen pågick dock, med stora påfrestningar för Breslau, till 1763, då Schlesiens erövring blev definitiv. Silesien blev Schlesien fram till år 1945. Presslaw blev Bresslau. Först när Preussen 1871 blev kärnan i det tyska kejsardömet släppte Bresslau ett s och blev Breslau. Dess utveckling blev en spegel av det enade Tysklands.

STORHETSTIDEN

Napoleonkrigen innebar nya påfrestningar. Bresslau ockuperades av fransmännen 1807. Deras största förstörelse i staden var att riva befästningarna och ersätta dem med boulevarder. Bresslau hölls också under en kort tid av Napoleon under reträtten från Ryssland 1813. Under marschen västerut befarades fransmännen kunna bli ett hot mot Berlin. Den preussiske kungen, Fredrik Wilhelm III, evakuerades till Bresslau. Inför slutstriden mot Napoleon blev staden under ett historiskt ögonblick "the inspiring centrepoint of everything".

Kejsardömet 1871–1918, behandlat i kapitel 6, var på många sätt Breslaus storhetstid. Vid 1890-talets slut hade staden "förvandlats från ett solitt nationellt centrum till en kulturell stjärna med internationell glans". Det var en tid fylld av ideologiska brytningar. Alla berörde också Breslau. Vid periodens slut framstod staden som den administrativa, ekonomiska och kulturella medelpunkten i östra Tyskland. Många välkända författare passerar revy. Från det förra århundradet märks bland tio nobelpristagare två i litteratur, historikern Theodor Mommsen och romanförfattaren Gerhart Hauptmann. I Breslau verkade också Hoffman von Fallersleben (Deutschland über alles) och hans elev Gustav Freytag.

Första världskriget blev det wilhelmska kejsardömet slutakt. Den

VI armékåren som var baserad i Breslau hade sänts till västfronten.

TUBERKULOS OCH SLAGFÄLT

Mer utrymme lämnas åt stadens egna hjältar. En av dessa var stridsflygaren Manfred von Richthofen. I övrigt är Breslaus öden under kriget en spegelbild av Tysklands. Svält, sjukdomar och kyla tog många offer. Enbart tuberkulosen tog nästan lika många liv i Breslau som kampen på slagfälten. Den politiska oron ökade och socialisterna kunde åter göra sig hörda. En av förgrundsgestalterna kom från Breslau, Eduard Bernstein. Garnisonen gjorde myteri, butiker plundrades och fängelserna öppnades. En av de befriade var Roza Luxemburg. Två månader senare mötte hon sina mördare i Berlin.

Det åttonde kapitlet om åren 1945–2000 anknyter till inledningskapitlets slut. Det har en optimistisk rubrik, fritt översatt "Fågeln Fenix lyfter ur askan". Det börjar med Breslaus hänsynslösa förvandling till ett kommunistiskt Wrocław och slutar med dess första årtionde som helt befriad polsk stad. Det är en skakande krönika om förödelse, om grymhet och terror i vår nära samtid. Stalinismens slutpunkt i Polen sätts till 1956.

Författarna betonar att Breslau under andra världskriget inte ingick i några polska territoriella krav. Det medeltida arvet från piasterna var glömt. Schlesien och Breslau blev polskt som kompensation för området som Sovjetunionen lade beslag på i landets östra del. Trycket från fördrivna polacker gjorde ett polskt Wrocław till en nödvändighet. Först sedan de nya villkoren blivit uppenbara, kom de historiska myterna tillbaka.

När tyskarna försvann och polackerna tog Wrocław i besittning, blev katolicismen på nytt dominerande. Under det kommunistiska förtrycket var både den katolska kyrkan och den kulturella återuppbyggnaden

centrala för polackernas nationella självkänsla. I det nya Wrocław står berömda medeltida byggnader – som i många andra krigshärjade städer i Europa – i trogna kopior på originalens ursprungliga platser

Efter kommunismens fall har även de stalinistiska terrorårens offer hedrats. Staden börjar på nytt blomstra. Befolkningen uppgick 1939 till 630 000. Kort efter kriget var antalet invånare cirka 167 000. Tio år senare hade Wrocław omkring 400 000 och vid århundradets slut fler invånare än vid krigsutbrottet. Utländska investerare har lämnat bidrag till de senaste årens expansion. De största flödena har kommit från Storbritannien, Tyskland och Sverige. Bland de ekonomiska imperiernas skyltar kring Wrocław finns även IKEA:s. Femtio år efter sin för-

"Boken har många svar på frågor om vem som gjorde vad och varför i det förflutna."

störing har Wrocław blivit en "regional europeisk centralort", som förbereder sig för en världsutställning år 2010.

Microcosm är för den som vill förstå Europas historia en källa till både kunskap och eftertanke. En anmälare, som vill göra rimlig rättvisa åt dess bredd och åt dess detaljrikedom, står dock inför en näst intill olöslig uppgift. Hans ambition måste begränsas till att väcka läsarens intresse för att själv läsa boken.

Nils Andrén (n.andren@swipnet.se) är professor emeritus i statskunskap.

BOKFAKTA

Författare: Norman Davies & Roger Moorhouse

Titel: Microcosm. Portrait of a Central European City

Förlag: Jonathan Cape. London 2002